

ТУРСКИ БРОДОВИ НА САВИ И ТРАНЗИТ ПРЕКО БЕОГРАДА
У XV, XVI И XVII ВЕКУ

Турци су први пут прешли Саву из Босне на правцу надирања ка Пожеги шест дана после Ускрса 1404. године.¹ Тада су се први пут упознали са предностима које та река пружа за продирање са Балканског полуострва у западне крајеве Паноније. Рано схватајући значај Саве за војни и привредни транспорт, они су још 1457. године на тој пловној артерији са више хиљада радника изграђивали бродове.² Снабдевање Београда као истуреног хришћанског бастиона према Турцима обављано је (1466, 1467) рекама из Хрватске, Корушке, Штајерске, немачких и чешких земаља, тј. Савом, Дравом и Дунавом.³ Купљене намирнице из Срема и Славоније превожене су у Угарску Савом преко Београда па Дунавом; сељак је бесплатно морао да довлачи храну до пристаништа, тако да су трговци плаћали само превознину најмљеним кирицијама.⁴

Турци су (1476) чак на Дрини градили велике речне лађе које су називали плат, да би их слали у Саву.⁵ Приликом опсаде Београда 1456. турски бојни бродови ушли су и у Саву, али су на тој реци две њихове лађе биле уништене од људи из народа (*прости*); два друга брода су заплењена, а неколико их је изгорело.⁶ Османлије из Србије »la via di Sava« упадали су дубоко у Хрватску, чинећи штете.⁷ За акције на Сави и за давање подршке трупама које су дејствовале из Босне, султан Бајазид је (маја 1491) наредио да се 200 трирема из Мраморног мора пребаци у Црно море, да Дунавом дођу у Београд и ту уђу у питому граничну реку.⁸ Кад је султан Селим I био забављен освајањима у арапским земљама, Мађари су почели прелазити у североисточну Србију; после победе у Египту (1517) Селим је послао 8000 коњаника, под заповедништвом Јунус-паше, да пређу Саву те да преко Славоније упадну чак до Цетингра-

¹ Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, tom, X, vol. IV, Buda 1841, 297 (краљ Жигмунд Јашоу де Мороа, маџанском бану).

² С. Ђирковић, Херцег Стефан Вукчић—Косача и његово доба, Београд 1964, 231.

³ N. Jorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siècle*, vol. IV, Bucarest 1915, 250 и 270.

⁴ [Lj. Thallóczy, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450 — 1527*, Zagreb 1916, 139.

⁵ М. Ј. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку*, књ. II, Београд 1958, 87.

⁶ F. Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, München 1953, 183.

⁷ *I diarii di Marino Sanuto* (у даљем тексту: MSD), tomo IV, Venezia 1880, 73 (вест из Венеције 15. јуна 1501).

⁸ Antonii Bonfinii Aesculani *Rerum Hungaricarum decades libri XLV comprehensae ab origine gentis ad annum MCCCXCV*, editio septima, Lipsiae 1771, 722.

да.⁹ Стога и није чудно што се на позив за крсташки рат против Турака 1514. одазвао сељачки свет у Посавини и Подравини, па је, скупивши се у Сиску, кренуо ка Срему.¹⁰ Поред класног момента (Ђерђ Дежа!), то су широки народни слојеви радили и да би се ослободили сталног турског притиска који се ширио Савом.

За време опсаде Београда 1521. године 30 великих отоманских галија било је постављено на ушћу Саве у Дунав. Бродови су послужили да се преко њих подигне мост на Сави, те да се трупе из Срема пребаце под град.¹¹ Бродови су били употребљени и при заузимању Шапца исте године,¹² но нагло надошла вода рашчланила је пантонски мост и онеспособила га за прелажење.¹³ Присуство Турака на Сави почело се у потпуности осећати тек кад су овладали београдском тврђавом (1521). Већ почетком августа 1522. босански паша Ферхат прешао је реку са 15.000 бораца, оставивши на Сави једно одељење војске да чува бродове којима би се трупе пребациле у повратку. Док је Ферхат пљачкао по Срему, Радич Божић са шајкама и петроварадински заповедник Баћањи послати су копном да погоне остављене лађе и да растерају стражарско одељење на реци.¹⁴ Приликом султановог похода на Угарску 1526. санџак-бег (Загребал), према једној вести из Цариграда, направио је мост на Сави, али су га Угри разрушили и побили Турке који су се задесили на обезбеђењу моста.¹⁵ Године 1532. шириле су се вести да султан жели да пређе у Панонију не преко хуприје код Београда него из Босне.¹⁶ За време операције према доњим аустријским земљама турски транспорт хране ишао је Савом и Дунавом до Птуја, а потом копном преко Марибора и Целовца.¹⁷ Нешто пре тога (1531) аустријски посланици гроф Ногарол и Ламберт, пошто није било могуће да путују Дунавом, кренули су лађом Савом до Београда.¹⁸

Ширењем Турака по Панонској низији у већа речна пристаништа смештени су азапи, који су важали као морнаричка пешадија. Године 1536. они су, на пример, сачињавали трећину посаде од 1500 људи у Славонском Броду, дакле, касаби на Сави.¹⁹ Тада

⁹ La prima parte dell' Istorie del suo tempo di monsignor Paolo Giovio da Como, vescovo di Nocera, Venetia 1555, 467—68.

¹⁰ MSD XIX (1887), 99.

¹¹ Гл. Елезовић — Г. Шкриванић, Пад Београда под турску власт 1521. године, Ратна прошлост Београда, Београд, 1954, 67, 70, 72—3, 75; О. Зиројевић, Турско војно уређење у Србији 1459—1683, Београд 1979, 233 (лађе за мост).

¹² Евлија Челеби, Путопис. Одломци путовања по југословенским земљама, превео Х. Шабановић, Нови Сад 1967, 73.

¹³ Шабац у прошлости, књ. I, Шабац 1970, 120.

¹⁴ А. Ивић, Историја Срба у Војводини, Нови Сад 1929, 57; Д. Поповић, Срби у Војводини, књ. I, Београд 1957, 122.

¹⁵ Martino Sanudo, Diarii, XLII, Venezia, 347 (Carigrad 16. VII 1526).

¹⁶ Исто, LV, 591, 593. 633. — О мостовима на Сави под Београдом вид.: Б. Храбак, Мости под Београдом у XVI и XVII веку, Годишњак града Београда XXI (1974).

¹⁷ Marino Sanudo, Diarii, LVI, 866, 817, 872.

¹⁸ N. Isthvanfy, Historia Regni Hungariae pod obltum gloriosissimi Maththiae Corvini regis, Viennae—Preda—Tergesti 1758. 109.

¹⁹ А. Ивић, Историја Срба у Војводини; А. Ивић, Споменници Срба у Хрватској и Словенији, део I, Нови Сад 1910, 148.

су се Османлије трудиле да освоје пет градова како би држали слободне прелазе преко Саве и Дунава.²⁰ Године 1537. и Драва је ушла у орбит деловања османлијске речне морнарице, служећи Турцима за рекогносцирање кроз територије које су биле под контролом непријатељских снага.²¹ Те године, на царском двору у Прагу, рачунало се да се турска флотила може појавити и на Сави и Драви, те је акција Ивана Кацианера и замишљена као обезбеђивање поречја тих саобраћајница. Турска коњица је тада лако прелазила преко Саве из Босне и код Београда, те је предузимала нападе око Осјека.²² Већ покорен живаљ на Сави и Драви побунио се тада против Турака, па је спалио њихове »les barques et vaisseaux«.²³

Док су Турци преко Београда лако пребацивали бродове из Дунава у Саву и Драву, па и из Саве у Драву, Хабзбурзи су били присиљени да изграђују посебне флотиле на тим рекама.²⁴ За градњу бродова (1537) узимана је јеловина (смрековина), а не храстово или какво друго тврдо дрво које брзо пуца кад се осуши. Дрво је сечено у дебеле даске и друго комађе помоћу пиле за чије је покретање коришћен пад воде подешених воденица.²⁵ Управо те године појављује се Јасеновац као хришћанска речна база, подигнута за одбрану од турских снага које су продирале у Хрватску Савом од Београда; радиус дејства јасеновачке посаде односио се и на турске сплавове и чамце који су долазили Уном.²⁶ Следеће године турско бродоградилеште код Новог на Сави у току само шест недеља изградило је сто лађа за превоз коња.²⁷ Тада су (1540) турске шајке, полазећи из Београда, предузимале харања Славоније и Хрватске. Њих су на ту страну слали Мехмед-бег са сином Арсланом и Хусрев-бег са штићеником Муратом. Турски планови са флотилом на Сави били су замашнији и није се мислило само на рутиниране пљачке.²⁸ Под Београд су 1541. године стигли и бродови из »Илирика«, свакако Савом из Босне.²⁹

Био је у праву надбискуп Фрањо Франкопан, делегат угарских staleжа цару Карлу, кад је у свом говору (9. јуна 1541) запазио да Угарској прети стална опасност од Османлија зато што у својим рукама држе ушћа Саве, Драве и Тисе, којим рекама лако продиру

²⁰ V. Klaić, *Povijest Hrvata*, knj. V, Zagreb 1973, 144.

²¹ Б. Храбак, *Османлијска морнарица у поречју средњег Дунава 1428—1566*, *Годишњаг града Београда XXVI*, Београд 1979, 27.

²² F. Šišić, *Acta comitialia Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. II, Zagreb 1913, 27, 38, 44.

²³ E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant* t. I, New York (s. a.), 354.

²⁴ F. Šišić, *Acta comitialia* II, 98.

²⁵ В. Клаић, *Повијест V*, 158.

²⁶ F. Šišić, *Acta comitialia* II, 100, 159, 107, 109, 477.

²⁷ А. Ханџић, *Изградња лађа код Новог на Сави у XVI вијеку*, Прилози за облијенталну филологију XXII—XXIII, Сарајево 1976, 90. — У том бродоградилешту у близини Бијељине већ на почетку, 1538. године радило је 1204 радника (Исто).

²⁸ Р. Самарџић, *Сулејман и Роксолана*, Београд 1976, 631.

²⁹ Brutus János Mihály, *Madyae historiája 1450—1553, közli Toldy Ferenc II kötet*, МННН, Scriptores XIII, Budapest, МТА, 1876, 83—4.

у дубину земље.³⁰ На Сави је турска морнарица била јача него на Тиси и њеним притокама, али је од средине XVI столећа показивала инфериорност у односу на бродове Аустријанаца у Хрватској.³¹

На преласку из четврте у пету деценију XVI века посебан положај стекло је турско војно и трговачко пристаниште у Градишкој. Септембра 1540, на пример, кад су се многобројни Турци сакупљали у Београду да пођу ка северу, босански санџак-бег саградио је шајке у Градишки. У исто време босански конвоји са трупама и храном пловили су Савом ка београдској луци.³² Марта те године Савом су под Градишку допловили и војни бродови из Београда, звани насади, да појачају локалну флотилу која је већ бројала 60 пловних објеката.³³ Градишка је била полазна станица и у путничком саобраћају. Из Градишке, долазећи из Бањалуке, пловιο је у сусрет султану Сулејману Законодавцу у Београду и представник француског краља (1541).³⁴ Од тога времена речна база у Градишкој била је протрн у оку хрватској одбрани. Десетак година касније ескадра шајки и насада бана Ердедија учествовала је, заједно са копненим јединицама, у подухвату против турске речне луке и трговачке вароши Градишке.³⁵ Тим препадом није била уништена речна база. Градишка је претворена у полазно место за наступ турских шајкаша-пљачкаша, који су обично били азапи, па су чак једном селу у околини Градишке дали и своје име.³⁶

У времену између мохачке битке и пада Будима (1526—1541) Савом су теглиле и трговачке дереглије пуне хране. Због гласова да се зрнаста храна по највишим ценама извози Савом и Дравом у крајеве који су већ били под турском влашћу, сабор славонских staleжа, одржан у Крижевцима 19. априла 1528, закључио је да се таква трговина и пловидба најстрожије забрањују, а заплењене лађе требало је конфисковати; изабрани повереник био је дужан да спроводи контролу таквог одвоза све до града Осиека.³⁷ Главни извозници јестива били су феудалци, који су једини и имали тржних вишкова у већој количини. У јесен 1529. племство је преко својих кметова превозило у турску Удбину пшеницу, просо, другу храну и вина.³⁸ Марта 1538. наводило се да су Турци многим лађама слали

³⁰ В. Клаић, *Повијест Хрвата*, књ. III, део I, Загреб 1911, 147. — Млетачки поклисар Микели с претеривањем је јављао дужду из Пожуна јула 1567. да је област између Саве и Драве, коју су тада Турци посели, била дотле готово нетакнута, јер су је штитили Сава и Драва као какве тврђаве (*Venetianische Depeschen von Kaiserhofe (Dispacci di Germania)*, III Band, bearbeitet von G. Turba, Wien 1895, 403).

³¹ В. Храбак, *Омсањска морнарица*, 31.

³² В. Храбак, *Београд као пристаниште и бродоградилште у XV, XVI и XVII веку*, Годишњак града Београда V (1958), 41.

³³ F. Šišić, *Acta Comititalia* II, 292—3.

³⁴ E. Charrière, t. I, 515. La seconda parte dell'Istoria del suo tempo di monsignor Pao Gioivo da Como, vescovo di Nocera, Venetia 1555, 543.

³⁵ В. Клаић, *Повијест* V, 240.

³⁶ Исто, 292; X. Крешевљаковић, *Капетаније у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1954, 75.

³⁷ F. Šišić, *Acta comititalia* I, Zagreb 1912, 151; I. Mažuran, *Turski Osijek*, Osječki zbornik VII (1960) m 58.

³⁸ F. Šišić, *Acta comititalia* I, 207 (pre 20. I 1530).

Савом у Градишку разноврсну храну из Срема.³⁹ Уосталом, у време кад је важио мир између Турака и цареваца, аустријски трговци су пловили Дунавом у Угарску, и то наоружаним бродовима, насадама; једном су их Турци опљачкали за више од 30.000 шкуда.⁴⁰ Ако су то смели да раде пословни људи из Аустрије, није било разлога да се то забрањује сопственицима вишкова житарица на југу.

У том трговачком промету Савом значајно место заузимао је и град Шабац. У месту је постојао сталан промет житарицама и крупном стоком. Ту су се снабдевали хлебним зрном каравани из Санцака херцеговачког, клишког, босанског и зворничког. У Шапцу је наплаћиван ђумрук од лађа које су крцале жито и крупну марву, а потом су одлазиле у Београд и на друге стране. Од сваке такве лађе узимано је по четири акче, а од сваког товара који је одлазио копном по акчу. Још и у попису од 1600. године унет је приход државне благајне од наплате такса старе скеле.⁴¹ У Шапцу је такође гарнизонирао одред шајкаша. Према најранијем податку из 1504. године, ту је имало команду сто шајкаша.⁴²

Са источне стране, из Ердеља (Трансилваније) и Влашке, дозвољено је преко Београда и Савом низ веома важних артикала. У северне крајеве Босне со се није довозила само караванима из Обровца и других јадранских пристаништа, него у много већим количина посебно изграђеним лађицама са правца Београда, где је она стизала из Ердеља и Влашке. Великим хрстовим лађама со се довозила из Дешакне. Седам таквих специјалних бродова било је августа 1553. укотвљено у јарку поред Смедерева у који се могла испустити вода из Дунава.⁴³ Со се лађама из Ердеља довозила у Смедерево и 90-их година XVI века. Уз со експедовано је, као обавеза према турској држави, 100.000 кејла (купела) пшеничног брашна.⁴⁴ Со је била врло значајна и у привредном животу хрватске границе, па је она понекад (као 1599) давана у име заосталих банских плата.⁴⁵ Босанска крајина се и много касније снабдевала сољу из Влашке и Ердеља. На основу посебне повластице, Бањалучани су (1721) со из поменутих области довозили на по четири лађе годишње.⁴⁶

Жито из Ердеља ишло је и даље на запад Савом и, ако није била обавеза према турском државном ерару, није се заустављало у Смедереву. Средином XVI века (пре 1565) Јанош Жигмунд Запоља

³⁹ Исто, 191 (26. III 1538); I. Mažuran, *Turska osvajanja u Slavoniji* (1526—1552), *Osječki zbornik VI* (1954), 108.

⁴⁰ M. Sanudo, *I diarii*, LIV, 477 (Prag 11. VI 1531).

⁴¹ Шабац у прошлости, књ. I, Шабац 1979, 159 (А. Ханџић).

⁴² Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, књ. I, 153.

⁴³ F. Babinder, *Hans Dermschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553—55)*, München—Leipzig 1925, 5; М. Влаинац, *Из путовања Ханса Дерншвама 1553—55. год.*, Братство XXI, Београд 1927, 8.

⁴⁴ Baronyai Decsii János, *Magyar történelme 1592—1598*, közli Toldy Ferenc, MHN, *Scriptores XVIII*, Pest 1866, 22—3.

⁴⁵ F. Šišić, *Acta comitalia*, vol. IV, Zagreb 1917, 390.

⁴⁶ L. Hurmuzaki, *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*, V. IV, Bukuresci 1885, 259.

слао је по 300.000 стара (око 180.000 квинтала) житног зрна у Венецију.⁴⁷ Имајући у виду тешкоће дугог транспорта и врло скуп копнени превоз, у обзир би долазио само транзит рекама, Дунавом до Београда и Савом даље на запад.

У исто време (1565) наговештен је још један трговачки значајан и занимљив посао. Влашки кнез Јован, тражећи пријатељство и војну помоћ млетачке сињорије, нудио је у накнаду: а) дозволу да се Република у Влашкој снабдева коњима; б) слање жита из Влашке, Молдавије и Трансилваније које се већ развозило Дунавом; транспорте је требало упутити у Саву, преко Босанске крајине товари би се пребацивали у Сплит, а потом морем у Венецију; ц) преко Далмације или Истре истим путем Венеција би могла доћи до великог броја волова за исхрану свог многољудног становништва.⁴⁸ Гоњење рогате марве на далматинско пристаниште већ је давно практиковано, тако да су волови са угарских пустара завршавали у бродовима на задарском сидришту.

На велико београдско тржиште робља упућивано је и робље из Ердеља и Угарске.⁴⁹ Оно из западних земаља Европе ослобађало се преко Венеције и далматинских градова, те је ослобођено путовало Савом према Градишки и Далмацији.

Приходи од лучког промета у Градишки су 60-их година били већ знатни, те су се од њих издржавали и неки чланови посаде костајничке тврђаве.⁵⁰ На Сави су почеле да се подижу и неке друге скеле, као она у Дубочцу (крај Славонског Брода), где је још 1563. (а потом и 1576) године султановим ферманом одређен пазарни дан (четвртком), како би се поправио економски положај месних муслинама и царске благајне.⁵¹ Тих година не само на Сави него и на њеним притокама убрзано су се изграђивали бродови, посебно они у смедеревском санџаку (северној Србији) којима је требало превозити храну. На зворничкој страни повереник Мухарем је 971. године од Хиџре (1563-4) изградио сто лађа са складиштем (*ambarlu gemi*), још 47 без заклоништа и пет бродова са мостом (*küprü gemisi*).⁵² У вези са последњим походом султана Сулејмана Законодавца у Угарску (1566) чак су и Ужичани били обавезни да помажу санџак-бегу у Београду при прављењу планова објеката.⁵³

У лето 1563. отворен је рудник железa у близини Каменграда (Босанска Крајина). Заповедник бањалучке тврђаве био је задужен за храну радника, коју је требало да држи у својој тврђави или пре у слагалишту које би изградио у Каменграду. Та храна стизала

⁴⁷ V. Lamansky, *Secrets d'état de Venise*, St Pétersbourg 1884, 798—99; A. Pippidi, *Les pays danubiens et la Lépart*, Zbornik: II Mediterraneo della seconda metà delx' 500 alla luce di Lepanto. Firenze 1974, 316.

⁴⁸ G. Diedo, *Storia della Repubblica di Venezia dalla sua fondazione sino l'anno MDCCXLVII*, tomo II. Venezia 1751, 198. — Нешто касније, 1601. године, шпанска војска поручивала је волове у хабзбуршкој Угарској (Исто, 402).

⁴⁹ Као бел. 43.

⁵⁰ Комисија за историју нарџда БиХ (при Академији наука БиХ), инв. бр. 75, Ахтјам дефтер из 973 X (1565—6), фотокопија 225, стр. 39 превода А. Полимца, наредба од 1. VI 1566.

је Савом у Градишку. С пролећа 1564. требало је да у руднику два мајстора започну са изливањем топовских ђулади.⁵⁴

Кад је око 1570. године почела редовна производња у великом руднику гвожђа Каменграду (Босанска крајина), Градишка на Сави је даље добила на значају. Преко њене скеле транспортована су гвоздена ђулад у правцу Београда, а у обрнутом смеру упућивана је храна за раднике у руднику и у мануфактури Старог мајдана. Јестиво за посленике стизало је у Градишку и, да би се оно одатле отпремило, босански санџак-бег је (1574) добио налог да регулише службу у паланкама које би се на Сави изградиле. С друге стране, четинарске шуме у широј околини Бањалуке већ су производиле катран.⁵⁵ Он је, без икакве сумње, упућиван у савска бродоградилшта калафатима да катранисањем доврше изградњу лађа. Можда се већ тада, као у XVIII веку, из босанске Посавине огревно дрво слало лађицама дрварицама у правцу Београда.⁵⁶

Првих деценија XVII столећа подаци о промету Савом тичу се пре свега војног и путничког транспорта. Године 1602. из Цариграда је у Босну стигао султанов склав, по имену Мустафа, са наређењем да се из босанског беглербеговата сакупи нових 12.000 војника за рат у Угарској. Сваких пет кућа морале су отпремити на војну по једног обвезника, а нешто је одвојено и од 10.000 војника стационираних у Ливну и околини. Њихов пут ка Београду⁵⁷ свакако је водио Савом низводно ако је реч о трупама у западној Босни и из Ливна. Из једног мајдана за изливање топовских зрна који се налазио покрај Градишке, отпремљено је 10.500 ђулади у престоницу, и то најпре колима до градишког пристаништа, а потом лађама у Београд.⁵⁸ У Градишки је био смештен повећи артиљеријски пук, из кога су слати топови за дејство у широј околини, разуме се, пре свега реком. Морнаричка база у Градишки са својих 29 шајки отпремала је велике топове, обично постављене на четири огромне транспортне лађе. Такво слање топова практиковано је и за борбу у Поуњу.⁵⁹ Преко Градишке и Савом обављао је своје задатке у погледу снабдевања бојишта у северној Угарској и босански намесник из Бањалуке. У лето 1605. године, примерице, паша

⁵¹ Исто, фк. 348, стр. 245—6.

⁵² Комисија, инв. бр. 139/II (Mühimme defteri), стр. 10, превода А. Полимца.

⁵³ Gl. Elezović, *Iz carigradskih turskih arhiva Mühimme defteri*, Београд 1951, III—1499 и 1854. — О терању на градњу бродова чак и раје из рудника Чемерно код Пожеге вид.: Комисија, инв. бр. 75/I, фк. 239, стр. 63—4 превода, наредба од 23. VI 1566.

⁵⁴ Комисија, инв. бр. 139/II Mühimme defteri, 971, превод А. Полимца.

⁵⁵ Б. Храбак, *Привреда Бањалуке и шире околине до рата 1683—1699. године*, Историјски зборник Института за историју у Бањалуци, књ. I (1980), 108 и 98.

⁵⁶ Р. Лопашин, *Карловац*, Загреб 1879, 64.

⁵⁷ Archivio di stato, Venezia. Senato III (secreta), Dalmazia, rettori et altri, filza I (1602).

⁵⁸ Х. Крешевљаковић, *Прилози повијести босанских градова под турском управом*, Прилози за оријенталну филологију II, Сарајево 1952, 136.

⁵⁹ Д. Грубер, *Борба Хрвата са Турци 1566—1606*, Загреб 1879, 81.

је добио налог да у Будим снесе 25 топова, 30.000 гвоздених кугли и 1000 центи барута; то наоружање подељено је војсци већ у Мохачу.⁶⁰ Топови и танад потицали су из бањалучке и градишке тополивнице и отпремљени су Савом на Београд.

Андрија Рајнијер, млетачки кнез Сплита и провидур здравства, у својој релацији (прочитаој у Колеђу 24. септембра 1610). говорио је о обавештењима о здравственим приликама које стижу у Босну, не само друмовима из Софије и Скопља као и из Угарске и из других султанових провинција, него и Савом и Дунавом, и то чак из Влашке, Молдавије и Трансилваније.⁶¹ На путу за Венецију, посланик ердељског господара Габора Бетлена пловио је узводно Савом а затим је копном приспео у Бањалуку. Истим путем, преко Градишке, дошао је у град на Врбасу (у касно пролеће 1658) и босански беглербег који је сменио Сејди Ахмет-пашу. Курири из Београда на путовању ка главном логору према Далмацији, у Ливно, такође су користили исту саобраћајницу (1658).⁶²

У току кандијског рата из Београда, као главног војног средишта у европском делу Отоманског царства кад је реч о угарском или далматинском ратишту, стално су одлазили конвоји лађица с оружјем и муницијом као и са мањим одредима бораца. Велика количина пшенице, проса и брашна транспортована је у Бањалуку и у неке друге градове користећи, без сумње, тада најлакши и најјефтинији превоз реком.⁶³ Док су јаничари из Београда и Србије марта 1646. кренули у Сарајево друмом, Мисирли Ахмет-бег, упућен у Београд да поставне и сакупи борце за веру који би војевали под заповедништвом босанског паше и да превезе нека артиљеријска оруђа, свакако је путовао Савом према Бањалуци.⁶⁴ Крајем 1646. године поново су Савом из Београда преносили неке топове. Почетком маја 1647. султан је наредио да се са београдске тврђаве дигне још шест артиљеријских грла и преко Босанске крајине пошаље у Далмацију.⁶⁵

Из Београда није се Савом само одвозило наоружање у правцу Градишке, него су са те стране примана ђулад која су после Дунавом и Црним морем експедована и у Цариград. На пример, 9. априла 1646. у турску престоницу приспело је седам лађа, крцатих дволеком и са 24.000 артиљеријских кугли, што је утоварено у Београду.⁶⁶ О отпремању бродова са пројектиlima из Каменграда у Београд Савом пре него што се на њој појави лед има података и две и по године касније. Откако је почео кандијски рат везир Салих-паша наредио је босанској финасијској служби (дефтерхани) да за потребе ратних похода сваке године из прихода транзитне царине (баџ) излива уместо ранијих 80.000 око 100.000 ока ђулади, а од прихода босанске покрајинске благајне (хазине) још кугли за

⁶⁰ J. v. Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, B. II (1834), 697.

⁶¹ G. Novak, *Commissioner et relations venetae*, t. VI, Zagreb 1970. 166.

⁶² Б. Храбак, *Природа Бањалучке*, 111.

⁶³ Исто.

⁶⁴ I. Dujčev, *Avvisi di Ragusa, Roma* 1935, 49 i 82.

⁶⁵ Гл. Станојевић, *Далмација у доба кандијског рата (1645—1669)*, Весник Војног музеја V, Београд 1958, 107, 109; И. Дујчев, н. д., 103, 105.

⁶⁶ Хисторијски архив у Дубровнику, *Lett. Lev. LX*, 14 ат од 9. V 1646.

300.000 ока. Дакле, с обзиром на тежинску вредност оке (преко 1,280 гр), у Каменграду је 1645—48. године израђивано артиљеријске муниције за по 515 тона. Ниједна акча из босанске хазине није могла бити узета за друге намене осим за изливање ђулади, па ипак је за подмирење трошкова ливнице Порта из својих средстава морала да одобри још 7—8.000 гроша, а као мубашир (контролор) упућен је у Каменград неки Арслан-ага. И приходи мукате у Солуну морали су се мобилисати за трошкове око изливања ђулади. У исто време све скеле на Сави босанске дефтерхане биле су затворене. Кад је на везирски положај дошао Ахмет-паша, у Каменград је поново дошао капици-баша Дервиш-ага са налогом о слању новог континента од 100.000 кугли а из прихода босанске благајне још 190.000 комада. Но тада је установљено да се после послате групе од 100.000 ђулади у Београд, нова пошиљка не може реализовати, јер у босанској покрајинској каси није било ни акче. Зато је дат хитан налог да се из солунске мукате омогући изливање наређених нових 100.000 пројектила. Муниција је из Градишке спроводио у Београд посебан буљубаша, за тај посао овлашћен од царских тобџија. У току последње две године он је обавио више таквих путовања, те је у јесен 1648. и сам поднео захтев да му се накнаде путни трошкови. Тешкоће су се појавиле и у руднику, где је раја, и даље задуживана и превише кињена, одбијала да долази на посао него се разбежала. Босански дефтердар Муслија је скренуо пажњу Порти да ће отпремање преосталих ђулади у руднику за Цариград бити знотно отежано.⁶⁷

У јесен би из Градишке полазили конвоји бродова и са трупама са севернодалматинског бојишта на зимовање и опоравак у Београд.

Још јануара 1647. знало се у Цариграду да један ага великог везира треба да крене у Београд да спусти четири велика топа у Далмацију, где су чињене велике ратне припреме за наступ тога пролећа према Задру. Из писма папских обавештајаца из Београда (упућеног трећег јула 1647. преко Дубровника) излазило је да су у Београду предузимане мере за слање војске и муниције за Далмацију; отпремљено је изнова 3000 јаничара, од којих је 1000 већ логоровало у граду на ставама Саве и Дунава.⁶⁸ Познати савремени историчар кандијског рата Брузони пише да је наоружање из Београда стизало у Бањалуку и да је из тог концентрационог средишта босански паша Ибрахим предузимао »марш артиљерије« из Бањалуке у Ливно.⁶⁹ Октобра 1647. поново су у Бањалуку стигли велики топови намењени за пограничне тврђаве у Клису и Дрнишу.⁷⁰

Априла 1648. у великом логору у Београду, из кога су излазиле походне трупе на јадранско ратиште, цене брашна и меса су до-

⁶⁷ Комисија, инв. бр. 75/1, фк. 501/1. стр. 220—1 превода, наредба од 24. X 1648.

⁶⁸ I. Dujčev, n. d., 96 i 104.

⁶⁹ G. Brusoni, *Historia dell' ultima guerra tra i Veneziani e Turchi, parte I, Venecia 1673, 135 (1647).*

⁷⁰ *Historijski arhiv u Zadru* (у даљем тексту: ХАЗ, Исписи из ватиканских архива фра Дане Зеца (у даљем тексту: ВА—Д. Зец), гр. IV, стр. 65, 9. XI 1647).

стигле незапамћени ниво због одношења хране. Стари чауш пошао је (без сумње Савом) у Бањалуку да поспеши ратне припреме.⁷¹ Те године вођа млетачких ускока Петар Миљковић (и православни калуђер Партеније) прешао је кришом целу Босанску Крајину да би на Сави уништио велики сплав, који је пловио за Градишку са три велика топа и 3—4000 огромних топовских кугли (од 70 либара тежине); посада сплава је приликом препада посечена, а наоружање је изврнуто у реку.⁷²

Надошла Сава, у пролеће 1649. године, онемогућила је довоз зрнасте хране из Хрватске, те је у Босни завладала глад, а потом и куга.⁷³

После млетачког заузећа Рисна у Боки Которској (1649) босански беглербег Хасан-паша трудио се да повећа ефикасност на далматинском бојишту, који дотад никад нису износили више од 8 — 10.000 људи; појачања су опет стигла из Београда,⁷⁴ по свој прилици на већи део фронта Савом и преко Босанске крајине. Августа 1651. босански намесник заповедио је да се из Београда довуче барут, док је топовска зрна сам припремио, без сумње у ливницама Босанске крајине.⁷⁵ У пролеће следеће године из Београда су на Градишку Савом поново спроведена три велика топа за логор у Ливну.⁷⁶

Педесетих година за довлачење топова из Београда слати су волови, али по свој прилици не да вуку оруђа по лешим, тесним и блатњавим путевима кроз Србију и источну и централну Босну, него да узводно извлаче дереглије и сплавова на којима су били постављени топови и остала опрема. Исти волови су вукли копном артиљеријска грла тек од Градишке ка Ливну. Године 1652. по наредби босанског беглербега, који је тада још столовао у Бањалуци, у велики београдски логор пошло је 300 људи и 1000 волова да довуку топове са београдске тврђаве.⁷⁷ Кад је (фебруара 1657) за босанског намесника дошао Сејди Ахмет-паша, преко Посавине послато је у Београд опет хиљаду волова како би допремили топове и друге ратне потребе.⁷⁸

Операције на далматинском ратишту првих недеља 1657. почеле су са турске стране тако што је нови сераскер с јаничарима стигао у Београд; он је одмах забранио извоз житарица и друге хране из Београда, а ратни материјал и житно зрно упутио на бродовима Савом; у исто време према Сави је послато 1000 коња

⁷¹ Б. Храбак, *Jevreji u Beogradu do kraja XVII veka*, Годишњак града Београда XVII (1971), 38.

⁷² G. Stanojević, *Dalmacija*, 123; Sentonaco Anticano. *Frammenti storici della guerra in Dalmazia*. Venezia 1649, 308; G. Brusoni, *Historia dell'ultima guerra tra Venetiani e i Tureni*, parte I *venetia* 1673, 243; A. Kuzmanich, *Događaji po padanju Klisa* (1648), *Zpra dalmatinska* br. 4. I 1847, 15 (калуђер Партеније).

⁷³ A. Kuzmanich, *Glad i kuga u Dalmaciji a osobito u gradu Šibeniku 1649. godine*, *Zora dalmatinska*, br. 6. 8. II 1847, 46—7.

⁷⁴ G. Brusoni, n. d., I, 229.

⁷⁵ Б. Храбак, *Привреда Бањалуке*, 129—30.

⁷⁶ Г. Станојевић, *Далмација*, 129—30.

⁷⁷ Исто, 134—5; Б. Храбак, *Смиљанићи од Задра соколи*, Београд 1953, 38—9.

⁷⁸ Г. Стојановић, *Далмација*, 136, 138.

и волова да превезу топове и храну.⁷⁹ Јуна 1658. велики везир, после празновања бајрама, требало је да крене у Београд, али се није тачно знало где ће после тога да пође — у Ердељ или у Далмацију, где су против Млечана предузимани кораци да се отвори ратна кампања те године.⁸⁰ Све до 1660. године двопек (пексимит) за босанске трупе пекао се у Београду и потом, свакако најпре Савом, дотурао беглербеговом логору у Бањалуци и у Ливно.⁸¹ Јануара 1660 храна је са свих страна сливана у Београд, да се одатле, као и остале ратне потребе, упути бродовима, а потом копном, за турске трупе на фронту према Јадрану.⁸² Будући босански намесник Али-паша, ранији адмирал (капудан-паша), одлазио је на нову дужност преко Београда, где му се налазила главна база за снабдевање и главни арсенал оружја.⁸³ Он се ту задржао готово годину дана. Почетком 1661. писао је одатле великом везиру да ће му за пролећну офанзиву бити потребно 3300 кантара барутног праха и 60 артиљеријских »комада«, што је требало транспортовати из Београда према Сплиту и Шибенику, без икакве сумње Савом. И године 1662. и 1663. Али-паша је боравио у Београду, одакле је експедовао барут, другу муницију и топове за Далмацију.⁸⁴ Концем зиме 1661. у Београду је било спремљено 20 топова за бојиште у приморју, да би се, разуме се превезли Савом, а потом преко Босанске Крајине. Снабдевање турских трупа у Далмацији, и у јесен 1664. и следеће зиме, обављано је из Београда,⁸⁵ старим путем, Савом и дуж Босанске Крајине.

И у трговинском погледу Београд је био место пословних трансакција бањалучких трговаца.⁸⁶ Честе везе Бањалуке и са будимском чаршијом одржаване су опет брзом низводном пловидбом Дунавом, а потом мирном Савом.⁸⁷ Средином XVII века било је и великих лађа Срба, турских поданика, које су пловили Дунавом из Турске за Коморан и Беч, као 1656. године, кад је једна таква ухваћена од разбојника. Треба претпоставити да је таквих трговачких дереглија било тада и на Сави, која је све до Градишке пролазила кроз турску територију, кад је столеће касније Срба лађара било на Сави⁸⁸ као пограничној реци.

Трговци муслимани превозили су Савом из Градишке гвожђе. Четворица њих (Хаџи Шабан, Омер, Хасан и Јусуф) из каменградског кадилука жалили су се порти на начин царињења у сремској скели Рачи. Био је, наиме, обичај да се гвожђе Савом транспортује до Раче. Године 1677. емини (повереници) благајне будимског беглербеглука почели су трговцима наплаћивати ђумрук у Рачи, наводећи

⁷⁹ Б. Храбак, **Београд као пристаниште**, 34.

⁸⁰ И. Дујчев, н. д., 232-33.

⁸¹ Б. Храбак, **Привреда Бањалуке**, 95.

⁸² И. Дујчев, н. д., 244, 267, 267-8; Б. Храбак, **Београд као пристаниште**, 34.

⁸³ И. Дујчев, н. д., 246, 247, 249.

⁸⁴ И. Дујчев, н. д., 246, 247, 249.

⁸⁵ Исто, 253; 264, 267, 261, 272-3.

⁸⁶ ХАЗ, ВА-Д. Зеџ, IV—318 (19. III и 2. IV 1661); 343 (13. XII 1664).

⁸⁷ Евлија Челеби, **Путопис**, Сарајево 1979, 217.

⁸⁸ Б. Храбак, **Привреда Бањалуке**, *passim*.

⁸⁸ М. Костић, **О дунавско-савској трговини, лађама, лађарима и лађарским цеховима у XVIII и XIX веку до појаве жељезнице**, Историјски часопис IX—X, Београд 1959, 267.

да је роба ушла у круг скеле и да одмах за то треба платити царину. Био је то типичан начин западњачког царинења, ако довозник није уживао повластицу превоза. Шеф царинске службе у Цариграду (Њумрук емини) Ибрахим издао је трговцима судску одлуку да се царина наплаћује тек ако се и кад се роба прода. Цариници у Рачи, међутим, и даље нису хајали за тај хуџет.⁸⁹

Чешћи подаци о транспортима Савом поново се срећу за време новог дуготрајног рата 1683—1699. године. Тај пловни пут пресеке су у великој мери трупе генерала Лудвига Баденског 1688. године, кад су заузеле Костајницу, Градишку и Поуње.⁹⁰ Управо пре тога Јеген-паша пошао је из Београда са војском у Шабац а после тога према Градишки, свакако Савом, да не дозволи пуковима бечког ћесара прелаз из Хрватске у Босну.⁹¹

Топовска ђулад, која су стизала у Београд почетком 1682. године,⁹² мора да су потицала из Мајдана на Сани. Првих недеља следеће године жито, које је експедовано у Београд по наређењу великог везира, такође мора да је делом потицало и из Босанске Крајине. После жетве те године храна је извожена из Босне,⁹³ без сумње, Савом у правцу Београда. Саобраћај између града на ставу Саве и Дунава и Бањалуке био је врло интензиван тако да је, свакако, бродом на тој релацији првих седмица 1684. путовао и један млетачки шпијун, ухваћен и погубљен у околини Бањалуке.⁹⁴ После 1688, године 1691. поново су Аустријанци заузели Славонски Брод, Пожегу и Градишку,⁹⁵ и тиме коначно затворили турски речни промет између Србије и Босанске Крајине.

Болоњац, током тзв. бечког рата, много се занимао перспективама које се за Хабзбуршку монархију стварају заузимањем плодне Панонске низије. Њега је посебно привлачио саобраћајни значај Дунава. Предлагао је (1688—90) да се утврди Београд, кључ Угарске, како би се успоставиле трговинске везе с Влашком, Молдавијом, Трансилванијом и Угарском с једне стране, и са Италијом са друге. Марсили је тражио да се задрже постојећи односи међу народима, обраћајући посебну пажњу Рашанима (Србима). Много је полагао

⁸⁹ Комисија, инв. бр. 75/1, фк. 491/7, стр. 206—7 превода, султанова наредба од 28. II 1678.

⁹⁰ G. Diedo, н. д., III, 413.

⁹¹ ХАД, АСММ XVII с., св. 48, № 1853/32, Београд 19. VII 1688.

⁹² Историја котарских ускока, сабрао Б. Десница, књ. I, Београд 1950, 230—1; Г. Станојевић, Далмација у доба морејског рата 1684—1699, Београд 1962, 47.

⁹³ ХАЗ, ВА—Д. Зец, V, 82—3 (13. II 1683); 92 (18. IX 1683).

⁹⁴ Историја котарских ускока I, 327 (15. II 1684).

⁹⁵ P. Garzoni, *Istoria della Repubblica di Venezia in tempo della Sacra Lega contra Maometto IV e tre suoi successori, gran sultani de' Turchi*, partt I, Venezia 1712°, 344.

⁹⁶ D. Gherardi, *Potere e costituzione a Vienna tra Sei e Settecento*, II «buono ordine» di Luigi Ferdinando Marsili, Bologna 1980, 184, 202—4, 286, 289, 299, 309, 321, 335, 353, 366. — О Сави и Дунаву као географским претпоставкама и предности за каснију Србијанаца у XVIII веку вид.: Г. Л. Арш, Великая французская революция и Греция, Европа в новое и новейшее время Москва, 156.

наде у промет Дунавом, предлажући оснивање компаније којој би био задатак да обезбеди пловидбу овом реком. Дунав је одређивао могућности Монархије на њеним јужним и источним границама. Планирао је повезивање Дунава са Рајном, Одром и Вислом помоћу мреже канала. Поред Мориша и Тисе и Сава је била важна за превозење ердељске соли у турске покрајине, при чему би стари статус стоваришта са великим магацинима требало дати Сланкамену. Схватио је и значај Раче на Сави код Митровице као трговачке скеле и станице на пловидби за Босну. Предлагао је да Аустрија оснује и уреди посебну провинцију која би се звала Посавина и која би обухватала обе стране Саве. Одузимањем босанске Посавине требало је ривалску Отоманску царевину лишити предности које је пружала Сава. Та река је, пре свега, обезбеђивала извоз робе за Италију. Роба би се састојала нарочито од стоке, воска и дрва.*

Марсилијеви планови и програми представљали су политизацију постојеће праксе у којој је Сава, уз Дунав, имала изузетан значај као саобраћајна артерија између београдског чворишта путева и западних страна.

LES NAVIRES TURCS SUR LA SAVE ET LE TRANSIT PAR BELGRADE AUX XVe, XVIe ET XVIIe SIÈCLES

Les Turcs ont tôt compris l'importance de la Save pour le transit militaire et commercial et ils y construisaient. en 1457 déjà, les navires, en employant à cette fin plusieurs milliers d'ouvriers. Ils construisaient les bâtiments pour la navigation sur la Save aussi dans les chantiers navals sur la Drina (1576). De la Serbie les Turcs pénétraient, par «la via di Sava» dans la Croatie en y causant de grands dommages. Le sultan Bajazet a donné ordre, en 1491, de transférer 200 trirèmes de La Mer Noire dans le Danube et de la faire entrer dans cette rivière frontalière. Pendant le siège de Belgrade en 1521 30 grandes galères turques étaient placées à l'embouchure de la Save; ces navires ont en partie servi aussi pour la construction du pont flottant avant l'assaut principal sur Belgrade. Pendant les expéditions turques contre les pays autrichiens les transports turcs des provisions allaient par la Save et la Drave jusqu'à Ptuj et ensuite par voie de terre sur Maribor. En 1538 le chantier naval turc près de Novi sur la Save a construit, en six mois seulement, 100 navires pour le transport des chevaux. En face de Jasenovac, au pays des Babsbourgs, le port fluvial militaire et commercial turc à Gradiška a commencé, en 1540, à jouer un grand rôle, et un peu plus tard aussi les bacs à Dubočac (près de Slavonski Brod) et à Rača (Srem), par lesquels on exportait surtout le blé et le port à Šabac, où, outre le blé, il y avait aussi une forte exportation du gros bétail.

Du côté est, de Belgrade, mais en effet de la Transylvanie et de la Valachie, ont été transportés dans la Save le sel, le blé (en direction de Venise) et les boeufs (jusqu'à Gradiška et ensuite sur Zadar, pour Venise), mais aussi les esclaves (comme aussi de la Hongrie). Du côté ouest, de la région de Bosanska Krajina on dirigeait vers Belgrade les boulets de canon (à partir d'environ 1565 des mines et des fonderies à Kamengrad). Pendant la guerre de Candie, sur la Save flottaient, pour le front en Dalmatie, les canons, les provisions et l'armée et en direction inverse les boulets et l'armée pour les quartiers d'hiver et même le fer en régie des commerçants (jusqu'à Rača). Sur la Save a été en partie réalisé aussi le trafic commercial entre la Dalmatie et Belgrade resp. Bude par la région de Bosanska Krajina (tissus en échange de cuirs de boeuf). Cette direction a été utilisée aussi, à partir de 1531 déjà, par les diplomates occidentaux qui se rendaient à Belgrade et au champ de bataille en Hongrie pour remettre leurs lettres de créance au sultan.